

Жақсылықбаева Р.

ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: jak-rimma@mail.ru

**ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗ ТАРИХЫНДАҒЫ АЛАШ
ПУБЛИЦИСТЕРІНІҢ ШЕБЕРЛІК ШЕБЕРХАНАСЫ**

XX ғасыр басындағы аласапыран қиын кезеңде халықтың қамын ойлаған саяси күш Алаш қозғалысының басында саяси мәдениеті әлемдік деңгейде көтерілген, оқыған, сауатты, кәсіби даярлығы заманына сай, сан ғасырлық қастерлі құндылықтармен сусындаған Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұв, М. Дулатов, М. Тынышбаев, Ж. Ақбаев, М. Сералин, Б. Қаратаев, М. Шоқай, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Т. Рысқұлов, С. Сәдуақасов, Х. Досмұхамедов, С. Сейфуллин тағы басқалар тұрды. Дәл осы тұста қазақ жерінде қазақ тіліндегі алғашқы газеттер шыға бастады. Бұл газеттердің негізгі мақсаты – жергілікті халықтың мұң-мұқтажы, ел тіршілігіндегі маңызды оқиғалар мен құбылыстарға үн қосу болды.

Осы тұста ғылыми мақаланың мақсаты Алаш публицистерінің баспасөздегі атқарған қызметі мен еңбектеріне баға бере отырып, ғылыми тұрғыда жан-жақты талдау жасау. Осы мақсатта автор XX ғасыр басында елдің еркіндігі үшін күрескен ерлердің ерен еңбегін баспасөзге сіңірген істері мен жарияланған мақалалары арқылы дәлелдеп көрсетеді. Дерек көзі ретінде Алаш публицистерінің өздері жазып, қалдырып кеткен шығармаларын пайдаланады. Мақалада сол тұстағы басылымдардың халық алдындағы елеулі міндеттері мен қоғамдық пікірді қалыптастырудағы үлкен үлесі бүгінгі баспасөзбен салыстыра талданады.

Қай елде болсын баспасөздің рөлі орасан зор десек, Алаш көсемсөздері сол баспасөздің қоғамдағы орнын дәл белгіледі. Тасқа басылып, көпке тараған көсемсөздің қуатын қазақ халқының игілігіне қалай пайдалану керек екендігін іс жүзінде көрсетті. Ғылыми мақалада Алаш публицистерінің баспасөздегі негізгі міндеті – ұлтымызды оқу-білімге, өнерге, мәдениетке баулып, сол арқылы елдігімізді айқындау болғандығы жан-жақты айқындалады. Олардың баспасөзге сіңірген еңбегі қоғамдық әрі рухани өмірімізге үлкен серпіліс бергендігін автор Алаш тарихын зерттеушілер пікірі арқылы бағамдайды.

Түйін сөздер: Алаш баспасөзі, қоғамдық пікір, газет, журнал, ақпарат, мақала, оқырман, публицистика, журналистика, мәдениет, тарих.

Zhaxylykbayeva R.

Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: jak-rimma@mail.ru

Creative skills of publicists of the Alash movement in the history of the Kazakh press

At the beginning of the twentieth century, the political power of the people was at the beginning of the Alash movement with a political culture at the level of universal, educated, respected, centuries-old spiritual values. Bokeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov M. Tynyshbaev, Z. Akbaev, M. Seralin, B. Karataev, M. Shokai, M. Zhumabaev M. Dulatov, Zh. A. Amauitov, T. Ryskulov, S.Sadvakasov, HA. Dosmukhamedov S. Seifullin and others. It was then that the first newspapers in the Kazakh language were published on Kazakh soil.

The main goal of these newspapers was to meet the needs of the local population, important events and phenomena in the life of the country. The purpose of this article is to provide a comprehensive scientific analysis of the work of the publicist Alash and work in the press. To this end, the author proves the earliest work of people fighting for freedom in the early twentieth century, through publications and published articles in the press. Alash writers, as a source, use their left-wing works. The article analyzes the significant role of publications in the public and the formation of public opinion in comparison with

today's press. The press or the role of the press is huge, Alash referrals have clearly defined the place of the press in society. The stone was printed and showed how the power of so-called breeding was to be used for the benefit of the Kazakh people. In a scientific article, the main task of Alash publicists in the press is to declare that our nation is a source of learning, art, and culture, thus identifying our country. The author of the book tells the story of how large the mass of their own social and spiritual life is.

Key words: newspaper, article, the chief editor, author, state, Alash intelligentsia.

Жаксылыкбаева Р.

к.ф.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: jak-rimma@mail.ru

Творческое мастерство публицистов движения Алаш в истории казахской прессы

В начале двадцатого века политическая власть народа, сложившаяся на базе общечеловеческих, многовековых духовных ценностей, стала основой движения Алаш. В это время на просторах казахской степи стали выходить первые национальные газеты. Основной целью выпускаемых изданий было удовлетворение потребностей местного населения, интересующегося важными событиями и явлениями в стране. Представители движения Алаш: А. Бокейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышбаев, Ж. Ақбаев, М. Сералин, Б. Қаратаев, М. Шоқай, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Ж.А. Аймауытов, Т. Рыскулов, С. Садвақасов, Х. Досмұхамедов, С. Сейфуллин и другие.

Цель статьи – предоставить всесторонний научный анализ деятельности и работы в прессе публицистов движения Алаш. В связи с этим автор анализирует ранние работы деятелей Алаш, борющихся за свободу народа посредством опубликованных статей в прессе. Публицисты движения Алаш изначально представили в своих выступлениях взгляды, не совпадающие с идеологией царского, а позднее и советского правительства. В статье изучается значимая роль публикаций в прессе того периода и проводится сравнительно-сопоставительный анализ с материалами современной прессы в ракурсе формирования общественного мнения.

Роль прессы значительна, так как реформаторы-алашординцы четко определили место прессы в обществе. Была продемонстрирована мощь публицистики, так называемого орудия гласности, действующего во благо казахского народа. В научной статье доказывается, что главная задача публицистов движения Алаш в печати – заявить, что основы истории казахской нации являются источником образования, просвещения, искусства и культуры, идентификатором развития страны. Автор статьи считает, что вклад публицистов Алаш дал значительный импульс для процветания социальной и духовной жизни казахского народа.

Ключевые слова: газета, статья, редактор, автор, государство, партия «Алаш», интеллигенция.

Кіріспе

Азаттық үшін алысып, тәуелсіздік жолында жанын қиған ұлтжанды қайраткерлер Қазақ даласында, тарихында аз болмаған. Әсіресе, ХХ ғасыр басында ұлттық-демократтық бағытты ұстанған Алаш азаматтары – Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышбаев, Ж. Ақбаев, М. Сералин, Б. Қаратаев, М. Шоқай, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Т. Рысқұлов, С. Сәдуақасов, Х. Досмұхамедов, С. Сейфуллин, С. Қожанов, Ғ. Бірімжанов тағы басқалар қоғамдық-саяси оқиғалармен бірге өмірдің бар саласына араласты. Мәселен, «Қазақ» газетінің 1918 жылғы 10 қыркүйектегі санында: «...Ат төбеліндей аз елдерге есе тиді. Мұндай зор өзгерістер болған емес, мұнан соң да бола бермейді. Ізәр кім қайтсек жұрт боламыз деп жанталасып жатқан себебі осы Алаш, Башқұрт, Түркістан сияқты халықтар автономия алатын, мемлекет боламын десе бұрын көрмеп пе. Автономияны ауызға алмақ түгіл, старшниктің

алдында қалтырап тұратын елдер бүгін ту көтеріп, ұран шақырып, өзін-өзі билеудің қамына кірісіп жатыр. Кейінгі буынның ата-бабасы – осы күні тірі жүрген біздер. Біз келешекті ойламасақ, кейінгі нәсіліміз бізді қарғамай ма? Алла хұзырында, тарих алдында біз жауапты емеспіз бе?», – деп жазады (Тұрысбек Р., 1998. 23 б.)

Мағжан ақынның: «Ұлт үшін жаным садаға» деп биік парасатқа толы өлең жолдары көп жайтты аңғартады. М. Жұмабаев өзі айтқандай, «монархияның иісі мүңкіп тұрған» Колчакты жауыға қарсы алды, көптеген газет-журналдарда («Бостандық туы», «Ақ жол», «Шолпан») істеді. Ал, «...творчестволық мұрасы тұтас алғанда күрделілігіне және әсіресе Совет өкіметінің жылдарындағы қарама-қайшылығына қарамастан, оның ірі дарын екенін танытып, ізгілік-ағартушылық, демократия және прогресс идеяларымен астасып жатады» (Социалистік Қазақстан, 1988, 28 желтоқсан)

1917 жылы сәуір айында Мұстафа Шоқай Петроградтан Ташкентке келіп, қазақ-қырғыз

зиялыларының басын қосып, «Бірлік туы» атты қоғамдық-саяси шығармашылық ұйым құрды. Сөйтіп, қоғамдық-саяси өмірге белсене араласты (Еңбекші қазақ, 1923, 30 қаңтар) Ол Түркістан халықтарының тіршілігін әлемге әйгілейтін журнал-газеттер ұйымдастырды. Мәселен, Стамбулда шығатын «Жаңа Түркістан», Берлинде шығатын «Жас Түркістан» журналдарының үстіне, сөйте тұра Лондонда – ағылшын, Парижде – француз, Варшавада – поляк тілінде шығуын тоқтатпаған Орыс императорлық қоғамының «Азиатское ревю» хабаршыларының жарияланымдарына белсене жәрдем жасады (Шоқай М. 1992, 256.)

М. Сералин бастаған «Айқап» журналы маңайына шоғырланған қазақ зиялылары өзекті қоғамдық мәселелерді талқылап, жалпықазақ съезін шақыру жөнінде бастама көтерді. Сонымен, жалпықазақ кеңесін шақырып, онда ұлт өміріне қатысты өзекті мәселелерді қарау, саяси партия құру ісін қолға алуға қажетті алғышарттар тек ақпан революциясынан кейін қалыптасты (e-history.kz сайты, 2017).

Алаш идеялары, ұлттық азаттық рухы, тәуелсіздік сарындары бүгінгі ұрпақ санасына ой салары сөзсіз. Сәкен Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» романында: «Тіршілік» газетін байларға, болыстарға, молдаларға қарсы жазып жаттық. Комитеттің кімдікі екенін бұқараға сездіріп жаттық», – деп жазады (Сейфуллин С., 1977, 37 б.).

Негізгі бөлім

Таланты мен тағдырын жерде бостандық, елге теңдік ұраны арқылы публицистикалық жарияланымдар жазып, өмірлерін баспасөзбен де байланыстыра білді. Алаш көсемдерінің газет және оқырман мәселесіне қатты көңіл бөлген ой-пікірлері арқылы айтар ойымызды сабақтастырғанды жөн көрдік. Өйткені, өткен ғасырдағы баспасөздегі мәселе осы уақытқа дейін шешімін таба алмай келе жатқандығы жасырын емес. Ахмет Байтұрсынов: «Ұлт газетін қолдау, ұлтын қолдау, ұлтына қызмет ету», – деп мәселені тікесінен қойды. Кез келген журналист бойында ұлтшылдық қасиеті болмаса, ұлтқа қатысты кез келген жайтқа бейжай қарай алмайды. Бүгінде басылымдарда ұлттың күрделі мәселелерінің жауапсыз қалып отырғандығы, сол мәселені түбегейлі, түбін түсіріп жаза алмауымызда жатқан тәрізді. Өйткені, журналистің басты мақсаты нақты дерек көзіне сүйене отырып, дәл шындықты жазу, кемшілікті сынауы тиіс. Журналист қоғамдық пікірді

тудыра отырып, ақиқаттан алыс кетпеуі қажет. Заман шындығын дәлме-дәл көрсетуші ретінде уақыт пен дәуір талабынан шығуы тиіс.

Кезінде алаш зиялылары көсемсөздің қуатын қазақ халқының игілігіне қалай пайдалану керектігін іс жүзінде айқындап кетті. Әлихан Бөкейханов: «Газет жазушыға құмар. Тілші, хабаршы – газета отыны. Мақала жазу кез келгеннің қолынан келмейді, бұған үйренген, көнбіс шеберлік керек. Мақаланы қалам өзі тілегенде жазса, сөз кестелі болмақ. Газета – ғұмыр айнасы, газетаны оқып жұрт өзін-өзі көреді, өзін-өзі біледі. «Қазақ» газетасы қазақ ғұмырына айна болмаса, қазақ өзін-өзі қалайша таниды?», – деп кестелі сөзін берсе, Міржақып Дулатов: «Газет – халықтың тамыршысы. Газет қоғамдағы кеселді ашып көрсетуі керек», – деген ой айтады (Алаш көсемсөзі, 2003). Айтылған соны пікірлер күні бүгінге дейін маңызын жоймағандығын байқауымызға болады.

Жүсіпбек Аймауытов өзінің көп жылдық журналистік еңбегінің нәтижесінде байқаған: «Газетке елдің селхоз қарауының бір себебі: өз мүддесін сөйлейтін, қышыған жеріне дөп келетін сөздердің аз басылуынан» екендігін көрсетті (Тайшыбай З., 2003). Демек, көтеріп отырған мәселесінің жан-жақты шешімі табу үшін терең білім мен аса ізденімпаздықтан туатын шеберлікке кейбір журналистеріміз жете алмай барады. Байқауымызша, шеберлік – адамның шығармашылық ізденуі нәтижесінде қалыптасатын қасиет. Себебі, адам еңбекпен көркейеді. Шығармашылықтағы шеберлік – қиын асулардан өтетін, ой-сана жетпес, шексіз өнер.

Жүсіпбек тағы бірде: «Елге арналып шығатын газетті ел оқымаса, өйткені жанына жағымды, тісі батарлық сөздер басылмаса, ондай газет бағасын жоймақ: кім көрінгенге қол жаулық, майлық, шылым орауыш, тағы бірдеме болмақ. Бірақ газетшіге кінә қоятын да, қоймайтын да орын бар. Жұрт жазбаса, ішіндегісін тауып жазатын газетші «тәуіп» емес..», – деп ашық пікір білдіргенін білеміз (Lamin V.A., Shilovsky M.V., 2003). Салмақты пікірдің астарында газет пен оқырман арасында байланыс болмаса, баспасөздің халықтық сипатының жойылатындығы көрініп тұрған тәрізді. Кезінде «Социалистік Қазақстан» газетінің «Жазылған жайдың жаңғырығы» атты айдары оқырман хаттарының негізінде көтерілген көптеген жайттардың оң шешімін табуға мұрындық болған еді. Журналистердің талмай ізденіп, нәтижесін баспасөз арқылы беріп отыруы оқырманмен тығыз байланыста болғандығын аңғартады.

Нәтиже

Баспасөздің бұқарамен байланысы, жергілікті тілшілермен жұмыс жөнінде алаш көсемсөздерінің тәлім аларлық өнегелі сөздері аз емес. Қошқе Кемеңгеров газет оқырмандарына арнап айтқан сөздерінде, негізінен «Ел газеті қандай болуы керек» деген мәселені баса көрсетеді. Мұндағы ел газеті дегеніміз, белгілі бір топтың, таптың, партияның тілі емес, немесе салалық баспасөз емес, жалпыхалықтық, қоғамдық баспасөз деген ұғымды білдірсе керек. Сондықтан, «Газетке жазылмайтын сала, көтерілмейтін тақырып жоқ».

Баспасөзде жарияланатын әр тақырып ұтымды қойылуы керек тәрізді. Қалың оқырман сұранысын қанағаттандыру – қиынның-қиыны. Көптің қырағы көзі мен сергек зердесі ешнәрсені қалтарыста қалдырмайды. Сәтті тауып қойылған тақырыптың өзі оқырман қызығушылығын тудырып, мақаланы оқуға еріксіз итермелейді. Ал, керісінше, бүгінгі сайттардағы «Жаға ұстатты» дейтін бейәдеп жайттарға жетелейтін тақырыптар баспасөзде де белең алып барады. Кезінде жазушы Мұхтар Әуезов баспасөзде көтерілетін тақырыптар туралы: «Оқырман... неге қызығады, нені көксейді, қандай рухы бар? Міне, соған лайықтап жазуы керек» деген. Бұған қоса ол оқырмандардың көбінесе газетті «жамандау бөлімін ғана оқитынын» баспасөздің сәтсіз қадамдарының нәтижесі ретінде өкінішпен атап көрсетеді (Атабаев Қ., 2000). Осының нәтижесінде, қоғам жастары арасында ештеңеден қорықпайтын, мейірімсіз ұрпақтардың өсіп келе жатқандығы қынжылтады. Психологтардың айтуынша, қорқыныш бастапқы кезде әсер етеді. Содан кейін керісінше әсер береді. Сондықтан телеарналарда, радио мен газеттерде берілетін «қорқынышты дүниелердің» пайдасы шамалы.

Ойталқы

Кезінде Сапар Байжановтың «Мәдениет және тұрмыс» (қазіргі «Парасат») журналының бас редакторы болып тұрған 1960 жылдары журналдың тиражы 200 мыңға дейін жеткенін білеміз. Студенттер басылымның сарғайған бетіндегі материалдардың осы күнге дейін мәнін жоймағандығына таңданыстарын білдіре отырып: «Апай, журнал сол замандағы интернет қызметін атқарыпты ғой», – деген бірауыз пікірлерін білдіріп жатты. Ақпарат тасқыны заманы жастардың 55 жыл бұрын шыққан журналды бас алмай оқуларына басты себеп, журналардың ұтымды қойылып, мақала мазмұндарының тақырыпқа сай болуынан дер едік. Кезінде «Мә-

дениет және тұрмыс» журналын «Жамал апайды тыңдасақ...» деген айдары үшін жазып оқитын оқырмандар болғандығын білеміз. Қазір де оқырманмен байланысты жаңғырту үшін газет-журнал айдарларын жаңаша ізге салу керек тәрізді.

Мерзімді баспасөздің күнделікті жанашыры және авторлары штаттан тыс тілшілер екенін естен шығаруға болмайды. Кезінде Камал Смайылов, Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев, Фариза Оңғарсынова тағы басқа қаламгер, журналистер еңбек жолын «Лениншіл жас» газетінің әр облыстағы меншікті тілшісі қызметінен бастағанын білеміз. Өкінішке қарай, кеңес заманындағы осы бір өнеге қазір ұмытылып бара жатыр. Бүгінгі жас журналистерді газет арқылы шыңдау қажет. Журналист өмірде дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйрене отырып, шынайы шындықты, дәлелді факторларды іздеуді әдетке айналдырады. Ол үшін шығармашылық бағыттағы жұмыстарды саралап, рухани күшінің арқасында қабілетін дамыта түседі. Адам дұрыс жол табу үшін өзін-өзі дайындап, жол іздеуі керек. Өз бетінше әдеби белгілі тақырыпқа әңгіме, мақала жазуы керек. Шығармашылық жұмыс адамға қанат бітіреді, қиял әлеміне жетелейді. Маңызды мақсат өмірді жаңаша түсініп, ойлауға, жаңа технологиялардың мәнін терең ұғынуға жол ашады.

Қорытынды

Қазіргі журналистиканың міндеті – қоғамды ақпаратпен қамтамасыз ету. Журналист өзі жеткізіп тұрған ақпараттың салмағын, сөздің құдыретін жете түсінуі шарт. Интернеттің пайда болуымен ақпараттық ресурстар көлемі үлкен қарқынмен артуда. Ғаламдық торда кез келген саланың жүздеген, мыңдаған сайты бар (Dave B., 2007). Ағылшын тілін білетіндердің мүмкіндіктері тіпті арта түсті. Мерзімді және онлайн басылымдар бір-бірін толықтырып отыруы керек. Сондықтан осы екі форматта бірдей жұмыс істей білетін журналистерге деген сұраныс арта түспек. Қазірдің өзінде батыста жекелеген БАҚ репортерлері оқиға орнынан немесе баспасөз мәслихаттарынан сайттарға тікелей ақпарат береді, ал газеттің қағаз түріндегі нұсқасына арналған сараптамалық материалды редакцияға барған соң дайындайды (Babak V., Vaisman D., Wasserman A., 2004). Қазір мерзімді басылымдар да, онлайндық басылымдар да қажет.

Бүгінгі баспасөзге белгілі бір жекелеген тұлғалар немесе ұйымдар құпия сақтағысы келген маңызды тақырыпқа арналған журналистік

материалға негізделген журналистік зерттеулер көбірек қажет. Журналист өмірі – шығармашылық шеберліктен тұратын күрделі жүйе. Ол қай-таланбаушылыққа жолықпай, үнемі жаңа идея, зерттелмеген жаңа дүниелерді ашып, халыққа таратуды талап етеді. Жалпы, шығармашылық шеберлікте табиғи дарынның, қарым-қабілеттің, білім мен ізденістің ауадай қажет екені айналып келгенде, шеберліктің бастау саласына айналары сөзсіз.

Әдебиеттер

- Алаш көсемсөзі. Құрастырған: З. Тайшыбай. – Петропавл: СҚМУ, 2003. – 22 б.
- Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі: Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 75 б.
- Amanzholova D.A.(2000) Alash as an ethno-political phenomenon: the experience of the historical and historiographical reflection//Proceedings of the international scientific-practical conference “The influence of the ideas of the movement “Alash” in Eurasia: Past and present”.p.13
- Babak V., Vaisman D., Wasserman A. (2004) Political Organization in Central Asia and Azerbaijan. Sources and Documents. Copyright, Cummings Center. 99 p.
- Бекхожин Х. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі. – Алматы: Мектеп, 1981. – 52 б.
- Dave B. (2007) Kazakhstan: ethnicity, language and power. London: Routledge. 242 p.
- Galiev V. (2004) Public activities of political exiles in the North-Eastern Kazakhstan (1890-1904). – Алматы, p.216.
- Kasimzhanov A.H. (1995) Portraits: Sketches for a History of the Steppe. – Алматы, – p. 128.
- Lamin V.A., Shilovsky M.V. (2003) “Siberian autonomists (regionalists) and figures of “Alash-Orda” // Proceedings of the international scientific-practical conference “The influence of the ideas of the movement “Alash” in Eurasia: Past and present”. – P. 27
- Privatsky B. G.(2001) Muslim Turkistan: Kasak religion and collective memory. Richmond, P.8
- Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. Тарихи-мемуарлық роман / Төртінші басылым. – Алматы: Жазушы, 1977. – 36 б.
- Тұрысбек Р. Жүсіпбек Аймауытұлы және 20 жылдардағы қазақ прозасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. 23-24 бб.
- Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. –Алматы: Жалын, 1992. – 25 б.
- History of Kazakhstan (2000) (from ancient times to the present day). Five volumes. Volume 3. – Алматы “Atamura”. – p. 665-666.

References

- Alash kosemsozi. (2003) Qurastyrgan: TaishibaiS. [Alash greetings] Petropawl: SQMU. P 22.
- Turusbek R. (1998) Zhusipbek Aimaytylyzhane 20 zhyldardagyqazaqprosasy. [Zhusipbek Aimautov and Kazakh prose of 20 years]. –А.: Qazaq universiteti. pp.23-24.
- Atabaev Q.(2000) Qazaq baspasosi: Qazaqstan tarihinin derek kosi (1870-1918).[Kazakh press: Source of the history of Kazakhstan].Gylymi monografiya. –Almaty:Qazaquniversiteti. –p 75.
- Amanzholova D.A.(2000) Alash as an ethno-political phenomenon: the experience of the historical and historiographical reflection//Proceedings of the international scientific-practical conference “The influence of the ideas of the movement “Alash” in Eurasia: Past and present”.p.13
- Babak V., Vaisman D., Wasserman A. (2004) Political Organization in Central Asia and Azerbaijan. Sources and Documents. Copyright, Cummings Center. 99 p.
- Bekhozhin H. (1981) Qazaq baspasosi tarihinin oserki.[The essay of the Kazakh press history]. –Almaty: Mektep, -p52.
- Dave B. (2007) Kazakhstan: ethnicity, language and power. London: Routledge. 242 p
- Galiev V. (2004) Public activities of political exiles in the North-Eastern Kazakhstan (1890-1904). – Алматы, p.216.
- Kasimzhanov A.H. (1995) Portraits: Sketches for a History of the Steppe. – Алматы, – p. 128.
- Lamin V.A., Shilovsky M.V. (2003) “Siberian autonomists (regionalists) and figures of “Alash-Orda” // Proceedings of the international scientific-practical conference “The influence of the ideas of the movement “Alash” in Eurasia: Past and present”.– P. 27
- Seifulin S. (1977) Tar zhol, taigaq keshu. [The narrow the road is slippery]. Tarihi-memuariyk roman / Tortinshi basilim. – Алматы: Zhasushi, – p36 .
- Shokai M. (1992) Turkistannin kily tagdiri.[Destiny of Turkestan]. – Алматы: Zhalin, p25 .
- Privatsky B. G.(2001) Muslim Turkistan: Kasak religion and collective memory. Richmond, P.8
- History of Kazakhstan (2000) (from ancient times to the present day). Five volumes. Volume 3. – Алматы “Atamura”. – p. 665-666